

A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk 2014-ben

KOZMA JUDIT, Tulajdonnevek helyesírása a csillagászati és az űrtani szaknyelvben
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány. Budapest, 2013. 243 lap
Témavezető: LACZKÓ KRISZTINA. Opponensek: FERCSIK ERZSÉBET, SZABADOS LÁSZLÓ
Védés: 2014. február 7.

1. A dolgozat célja és indokoltsága. Bár a csillagászokat évtizedek óta foglalkoztatja a helyesírás rendezésének tügye, átfogó helyesírási szabályzatuk még nem készült. A részletes szabályozásra vonatkozó kérést többször is elutasították az illetékes bizottságok azal az indoklással, hogy a csillagászati elnevezésekre a földrajzi nevek írásának szabályai alkalmazhatók. A dolgozatban szeretném felhívni a figyelmet a csillagászati és az űrtani szaknyelvi helyesírási szabályozás szükségességére, elsősorban azzal, hogy rámutatok a csillagászati és űrtani elnevezések sokféleségére, illetve a földrajzi nevektől eltérő mivoltukra is. Példákkal kívánom alátámasztani, hogy ugyan sok az átfedés, mégis rengeteg a különbség a csillagászati elnevezések és a földrajzi nevek között, így a helyesírásukra is eltérő szabályoknak kellene vonatkozniuk. Ráadásul a csillagászati elnevezések nemcsak helyneveket (felszínformaneveket) vagy azokkal rokon neveket (égitestneveket) foglalnak magukban, hanem tárgyneveket (üreszközök neveit, berendezések neveit) és egyéb neveket (személyneveket, intézményneveket, címeket stb.) is.

Dolgozatom fő célja, hogy kiindulási alapot adjon egy majdani szaknyelvi helyesírási szabályzathoz. A hangsúlyt a tulajdonnevekre helyezem, a köznévi szerkezetek főbb helyesírási problémáit pedig a dolgozat végén egyetlen fejezetben tárgyalom.

2. Anyag és módszer. Értekezésem elemzési korpuszát az alábbi művekből gyűjtött tulajdonnevek és tulajdonnévi szerkezetek adják: az 1981-ben megjelent, de helyesírásában már az 1984-es helyesírási szabályzat (AkH. 1984.) későbbi ajánlásait tükröző, kb. 1000 oldal terjedelmű Űrhajózási lexikon, elektronikus korpuszként pedig a Magyar Csillagászati Egyesület hírportáljának (www.hirek.csillagaszat.hu) 2005–2009 közötti teljes, kb. 1200 oldalt kitevő anyaga. A fentiekén kívül feldolgoztam a 2002-ben kiadott Amatőr-csillagászok kézikönyvének szakszókincsét is, ám erre a helyesírási megbízhatatlansága és következtelensége miatt csak mint kiegészítő korpuszra hivatkozom. További kiegészítő anyagot szolgáltatnak egyes égitestek térképei, illetve kisbolygók, üstökösök, felszínformák internetes adatbázisai is (ezekre a megfelelő fejezetekben hivatkozom).

A művekből manuálisan gyűjtöttem ki a szakkifejezéseket egy Excel-táblázatba, majd megszüntettem az egy forráson belüli azonos adatokat, azaz nem szóelőfordulások (token), hanem típusokat (type) gyűjtöttem. Ezzel a módszerrel mintegy 60 000 adatot gyűlt össze, amelyeket fogalomkörök szerint kategorizáltam, így a tulajdonnevek, illetve a tulajdonnevet is tartalmazó szerkezetek száma nagyjából 16 000-re tehető; ezek adják jelen vizsgálataim alapját.

3. A dolgozat felépítése. Az értekezés elején a bevezetés (1. fejezet) után néhány terminológiai és elméleti kérdést kellett tisztáznom (2.). A terminológiát érintő problémák közül kettő névtani, egy pedig grammatikai jellegű. Az elméleti alapvetések a dolgozatom címében szereplő fogalmakra vonatkoznak. Tisztáznom kellett a csillagászat és az űrtan fogalmát, valamint néhány elméleti kérdést a tulajdonnevekkel, illetve a szaknyelvekkel kapcsolatban. A csillagászat és az űrtan rövid meghatározása után e két tudományterület rész- és társtudományait mutatom be. A tulajdonnevekkel kapcsolatban kiemelek néhány rendszerezési lehetőséget, illetve felvázolom a dolgozatban alkalmazott kategória-rendszert. Végül a szaknyelvekkel kapcsolatos szerteágazó kutatások közül egyrészt a szaknyelvek speciális, más nyelvváltozatoktól eltérő tulajdonságaival foglalkozó nézeteket ismertetem, másrészt a legfontosabb szaknyelvművelési feladatokat említem meg. Az utóbbihoz szorosan kapcsolódik a szaknyelvi helyesírások ügye, így áttekintem a már megjelent ilyen tárgyú munkákat.

A dolgozat további részében a korábban már felvázolt kategória-rendszer alapján mutatom be az egyes tulajdonnévtípusok helyesírási kérdéseit (3. és 4.). Ehhez két fő csoportra osztom a neveket: nem specifikusan csillagászati vagy űrtani elnevezésekre, valamint csillagászati és űrtani elnevezésekre (l. alább). Egy jövőbeni szaknyelvi helyesírás számára elsősorban a második csoport lényeges, így ezekkel a nevekkal jóval nagyobb terjedelemben foglalkozom. A másik ok, amiért ezeket a neveket részletesebben tárgyalom, az, hogy ezek a nem szakmabeliek számára többnyire teljesen ismeretlenek, így a helyesírási kérdések mellett az adott objektumokról, továbbá azok elnevezésének háttéréről is részletesebb információkat adok. Ezeket a fejezeteket tehát az adott csillagászati vagy űrtani objektum, jelenség, tárgy stb. rövid definíciójával kezdem, ezt követően térek ki az elnevezések motivációjára, majd a helyesírási kérdésekre. Az egyszerűbb esetek bemutatása után rátérek az összetettebb alakok és a toldalékos formák, valamint a szóösszetételek és a szókapcsolatok javasolt írásmódjára. A példáimat többnyire az általam összeállított korpuszból veszem, de egyes fejezetekben (pl. felszínformanevek, kisbolygónevek) internetes adatbázisokra is támaszkodom, illetve az is előfordul, hogy adathiány miatt saját példákat kell alkotnom. Ahol az anyag természete, nagysága stb. úgy kívánja, ott részletesebben is elemzem a korpuszban előforduló adatokat, illetve eltérek az itt leírt felépítéstől.

Az állapotfelmérésen kívül igyekeztem megoldási javaslatokat is kínálni; ahol erre a kutatásom állása alapján még nem volt módom, azt külön jelzem. Az egyes formákat az AkH. 1984. szabálypontjai alapján javaslom. Ha valamilyen problémára az AkH. 1984. nem ad választ, akkor az Osiris-féle Helyesírásra (OH.) vagy annak újabb kiadására, a Helyesírási tanácsadóra (OHT.) támaszkodom (a kettő közül általában az utóbbira, de az átírási kérdésekben – minthogy ez a fejezet nem került be az OHT.-ba – az OH.-ra). Dolgozatom a megfogalmazásmódjában, illetve a szellemiségében is ezeket a műveket igyekszik követni; ha valahol eltérek a már létező szabályoktól, azt minden esetben indoklom. A köznévi szerkezetekkel csak érintőlegesen foglalkozom, és csak a külön- és egybeírásukra vonatkozó legfőbb problémákat emelem ki (5.)

A dolgozat utolsó fejezetében (6.) nem a névtípusokat, hanem az írásformát veszem alapul, és az egyes helyesírási területek (átírás, kis- és nagybetűk, külön- és egybeírás, írásjelek) alapján foglalom össze a főbb eredményeimet. Ez a fejezet reményeim szerint mintájául szolgálhat egy későbbi szaknyelvi helyesírási szabályzatnak. Értekezésemet

függeléként a dolgozatban előforduló alapalakokból, toldalékos és összetételi formákból összeállított példatár egészíti ki.

4. A dolgozat elméleti háttere. Két kérdést kellett alaposabban körüljárnom: egyrészt a tulajdonnevek rendszerét és azok megjelenését a helyesírási szabályzatokban, másrészt a szaknyelvi helyesírások problémakörét.

4.1. A tulajdonnevek rendszere és megjelenésük a helyesírási szabályzatokban. A tulajdonnevekkel kapcsolatban kijelenthető, hogy igen régi törekvés az írásbeliségben a tulajdonnevek és a közszők elkülönítése. A 18–19. századig azonban elsősorban a személynevek, azon belül is a családnevek helyesírása állt a középpontban, majd az akadémiai szabályozás során a földrajzi nevek írásmódjának problémái is előtérbe kerültek, később pedig egyéb névtípusok (intézménynevek, díjnevek, címek stb.) helyesírási kérdései is fokozatosan bekerültek a szabályzatokba. A legújabb időkben már a tárgynevekre is jut figyelem. Több névkutató is megjegyzi azonban, hogy az egyes kategóriákat nem nyelvi, hanem gyakorlati, tárgyi-fogalmi szempontok alapján hozzák létre. Ezekben az osztályozásokban a személy- és a földrajzi nevek (helynevek) kategóriáit mindig elkülönítik, és legtöbbször ezen nem is lépnek túl. A csillagászati elnevezéseket – ha egyáltalán foglalkoznak velük – a kutatók többsége a helynevek közé sorolja, mások külön csoportosítják a „földrajzi” és a „csillag-, csillagzat-” neveket, illetve van, aki szerint az égitestnevek tekinthetők helyneveknek, de tárgyakkal is, és sehogy nem férnek bele a hagyományos helynevek kategóriarendszerébe.

A dolgozatban a következő rendszer alapján tárgyalom az egyes névtípusokat:

Nem specifikusan csillagászati tulajdonnevek: személynevek, állatnevek, intézménynevek, díjak és kintüntetések, címek.

Csillagászati és/vagy űrtani tulajdonnevek: égitest- és égitestcsoport-nevek (bolygók és exobolygók, kis- és törpebolygók, holdak, csillagképek, csillagok, üstökösök, mélyégobjektumok), felszínformanevek, tárgynevek (műszerek, üreszközök), egyéb fogalmak.

4.2. A szaknyelvi helyesírások. A szaknyelvi helyesírások ügye talán sosem volt még olyan fontos, mint napjainkban, hiszen a tudományos-technikai forradalom következtében széles körben terjednek a szakmai ismeretek. Mivel rengeteg szó kerül át a szaknyelvekből a köznyelvbe, előbb-utóbb a köznyelvi szótárakba is fel kell venni ezeket, így szabályozni kell a helyesírásukat is. Ehhez a munkához azonban elengedhetetlen a nyelvészek és az adott szakmabeliek együttműködése. A szaknyelvi szabályzatok legfőbb érdeme az, hogy általuk csökkennek a köznyelv és a szaknyelv helyesírása, illetve az egyes szakmák írásgyakorlata közötti egyenetlenségek, sőt a szaknyelvi helyesírások vissza is hathatnak a köznyelvre. Nyelvészeknek és adott szakterületek képviselőinek a sokéves közös fáradozása eredményeképpen már több tudományág helyesírási szabályzata és szótára elkészült, így a földrajzé, a kémiaé vagy az orvostudományé. Ezek irányt mutathatnak egy csillagászati-űrtani szaknyelvi helyesírási szabályzat és szótár elkészítéséhez is.

5. A dolgozat főbb eredményei. Az általam feldolgozott csillagászati-űrtani korpuszban leginkább három fő területen tér el a szakszavak és szakkifejezések írásmódja a helyesírási szabályzati ajánlásoktól. Ezek: a kis- és nagybetűk, az egybe- és különírás, a

mozaikszavak és rövidítések területe. További problémákat, következetlenségeket okoz az idegen (írasmódú) nyelvekből átvett nevek átírása, valamint a (római vagy arab) számokat tartalmazó szerkezetek írásmódjának ingadozása.

Részben a már meglévő helyesírási szabályok, részben a korpusz elemzése alapján ezeken a területeken az alábbi főbb szabályok fogalmazhatók meg:

Átírás: Magyarosan írjuk a nem latin betűs írásokból átvett személy-, intézmény-, csillag-, üreszköz-, berendezés- stb. neveket, valamint a bolygók nevét. A latin betűs írást nyelvekből átvett neveknél az eredeti írásformát, a felszínforma- és üstökösneveknél pedig az angol átírási formát használjuk.

Kis és nagy kezdőbetűk: Nagy kezdőbetűvel kezdjük az egy szóból álló neveket, továbbá a több külön- vagy kötőjellel írt tagból álló személynevek, intézménynevek, állandó címek, égitestnevek, csillagképek, meteorrajok nevét. Kis kezdőbetűvel kezdjük az intézmények alárendelt egységeinek a nevét, a rendezvényneveket, az egyedi címek, az aszterizmusok és népi csillag(kép)nevek második és többedik (nem tulajdonnévi) tagját, a birtokos jelzős szerkezetekből alakult, magyar nyelvű (nem hivatalos) felszínforma- nevek második tagját, valamint az üreszközök, berendezések, műszerek és fogalmak köznévi tagját.

Külön- és egybeírás: Különírjuk a család- és utónevek együttesét, a többtagú intézményneveket és címeket, bizonyos díjneveket, továbbá a többtagú (népi) csillag- és csillagképneveket, továbbá a latin felszínforma- neveket, a csillag- és meteorrajnevekben található görög betűket, bizonyos többtagú kisbolygóneveket, valamint a magyarázó utótagos alakulatokat. Kötőjellel írjuk a kettős családneveket, bizonyos díjneveket és kisbolygóneveket, a felfedező(k) nevéhez kapcsolt *üstökös* utótagot, valamint a (nem hivatalos) magyar nyelvű felszínforma- nevek és mélyégobjektumok köznévi tagját. Kötőjellel írjuk továbbá a tulajdonnevekből és közszókból álló összetételeket is. Egybeírunk bizonyos kisbolygóneveket és népi csillag(kép)neveket. Az intézménynevek alapjául szolgáló közszókat a közszókra vonatkozó külön- és egybeírási szabályoknak megfelelően írjuk.

Számok: Arab számokat használunk az évszámot tartalmazó ideiglenes jelölésekben, a (tágabban értelmezett) katalógusszámokban, a kisbolygók sorszámában, az azonos felfedező(k)höz köthető üstökösök megkülönböztető számjelzésében, továbbá a típusjelzésekben. Római számokkal jelöljük a bolygók és kisbolygók holdjait a felfedezéstük sorrendjében.

A toldalékok többségét, így általában a melléknévképzőt is közvetlenül kapcsoljuk az alakulatokhoz. Ha tulajdonnévi szerkezet néma betűre, a magyarban bonyolult mássalhangzóra, számra vagy rövidítésre végződik, a toldalékokat kötőjellel kapcsoljuk. Szintén kötőjelesek a betűszók toldalékos formái. A melléknévképzőt emellett kötőjellel kapcsoljuk a több különírt tagból álló, minden tagján nagy kezdőbetűs alakulatokhoz is.

Végezetül a dolgozatban a fentiekben túl kitérek a nagykötőjel, a zárójel, a perjel és egyéb írásjelek használatának a kérdéseire is.

6. Összegzés. A javaslataim megfogalmazásakor elsősorban az akadémiai szabályozáshoz, másodsorban az arra épülő Osiris-féle Helyesíráshoz igazodtam; ezektől csak indokolt esetben tértem el. Természetesen minden részletre kiterjedő, egységes szabályozást nem adhattam, de törekedtem a következetességre, figyelembe véve a csillagászok írásgyakorlatát is. Összefoglalásként az alábbiak állapíthatók meg a korpuszbeli adatok írása alapján. Az AkH. 1984. ajánlásaitól leginkább három fő területen tér el a szakszavak

és szakkifejezések írásmódja. Ezek: a kis- és nagybetűk, az egybe- és különírás, valamint a mozaikszavak és rövidítések. Az általam feldolgozott csillagászati-űrtani korpuszban szintén ezeken a területeken jelentkezett a legtöbb probléma és következtetlenség, kiegészülve az idegen (írásmódú) nyelvekből átvett nevek átírásának a problémakörével, továbbá a (római vagy arab) számokat tartalmazó szerkezetek írásmódjának az ingadozásaival. A csillagászati és az űrtani elnevezések írásmódjára egyrészt általános helyesírási szabályok, másrészt speciálisan csillagászati vagy űrtani szaknyelvi helyesírási előírások vonatkoznak. A távlati cél megvalósításához, egy egységes csillagászati-űrtani szaknyelvi helyesírási szabályzat megalkotásához ezeket az ajánlásokat kellene – mindenképpen a csillagászokkal együttműködve – egységes keretbe foglalni.

KOZMA JUDIT
MTA Nyelvtudományi Intézet

KOCÁN BÉLA, Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében

Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány, Debrecen, 2014. 272 lap
Témavezető: HOFFMANN ISTVÁN. Opponensek: TÓTH VALÉRIA, SEBESTYÉN ZSOLT
Védés: 2014. február 21.

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása. Doktori értekezésemben a történelmi Magyarország egyik legkisebb megyéjének, Ugocsa vármegyének az ó- és középmagyar kori helynévanyagát dolgoztam fel. Érdemes kiemelni a területnek a névtudományi kutatásokban való jelentős szerepét: Ugocsa a magyar nyelvterület peremén helyezkedik el, ebből adódik megőrző jellege, valamint az, hogy a területet kevésbé érintette a török hódoltság hatása, viszont a népi-nyelvi érintkezéseknek napjainkig is élénk szinteréül szolgál. A dolgozat alapját Ugocsa megye helynévanyaga képezi, amelyet történeti-etimológiai szótár formájában állítottam egybe; ez a készülőben lévő Ugocsa megyei helynévszótár részét képezi. A szótár jelenlegi adatállománya mintegy 5000 névcikk (utaló címszavakkal együtt). Ez teljes egészében tartalmazza a megye névállományát az ómagyar kortól napjainkig, jelen vizsgálatomban azonban ennek csak az ó- és középmagyar kori részével, közel kétezer adattal dolgoztam.

Munkám során két kutatási célt érvényesítettem. Elsőrendű szempontom az volt, hogy feltárjam, Ugocsa helyneveinek nyelvi arculata milyen etnikumok jelenlétét igazolja a területen, és azok időben hogyan jellemezhetők. Nagy figyelmet fordítottam arra, hogy a helynévanyag a szláv–magyar kontaktus gyökereit és a későbbi szimbiózist a megye egyes területein hogyan világítja meg. Emellett a területen kevésbé jelentős etnikumok, a német és román népcsoportok ügyét is megvizsgáltam. Fontosnak láttam azt is bemutatni, hogy a korábbi népesség- és településtörténeti eredményekhez képest a helynevek nyelvészeti-névtani vizsgálata milyen hozadékkal jár a terület népességi viszonyainak megismerésében. Az egyes népcsoportok megjelenésének kronológiai mutatóit a nyelvi rétegek objektumfajtaí árnyaltabban világították meg. A második szempontom a vizsgálat során annak bemutatása volt, hogy a megye névkorpuszának kibontakozásában és fejlődésében milyen általános névrendszertani jellemzőket fedezhettünk fel. Felismerhetjük-e